

<https://doi.org/10.62837/2025.2.192>

KƏMALƏ NURIYEVA
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
İstiqlaliyyət küç.53
kamalanuriyeva999@gmail.com
ORCHID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0062-306X>

**“DİVANU LUĞAT ƏT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ
HÜZN MOTİVLİ ŞEİRLƏR
Xülasə**

Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat ət-türk” əsəri qədim türk dünyasının dilçilik, tarix və mədəniyyət sahələrini öyrənmək üçün mühüm mənbələrindən biridir. Bu əsərdə təqdim olunan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri sırasında hüzn və fəlsəfi düşüncələrlə dolu matəm nəğmələri (ağılar) da vardır.

Bu matəm nəğmələri arasında xüsusilə türk xalqlarının güc və ədalət rəmzi olan Alp Ər Tunqaya (Əfrasiyaba) həsr olunmuş şeirlər mühüm yer tutur. Burada insan həyatının faniliyi və fatalizm ideyalarına geniş yer verilir. Bu şeirlərdə “zaman istədiyini aldı mı?!” ifadəsi ilə zamanın hər şey üzərindəki qaçılmaz qələbəsinə ifadə edən ana ideya mövcuddur. “Divan”da dərin fəlsəfi məna daşıyan bir sıra hüzn şeirləri də yer alır. Bu şeirlərdə insan duyğularının dərinliyini oxucuya çatdırmaqla bilən metaforalar və alleqoriyalardan istifadə edilir. Bundan əlavə, matəm nəğməsi olmayan, lakin kədər və ölüm motivlərini ehtiva edən poetik nümunələr də mövcuddur. Burada ölüm təkcə fiziki son deyil, həm də insanın varlığı dərk etmə yolunun bir hissəsi kimi təqdim edilir.

Açar sözlər: “Divanü luğat ət-türk”, Alp Ər Tunqa, hüzn şeirləri, ağı, dəfn adətləri

Giriş. Türk dünyasının ana kitablarından hesab olunan “Divanu luğat ət-türk” əsəri ikidilli – türkcə-ərəbcə lüğət olmaqla yanaşı türkdilli xalqlara məxsus zəngin tarixi, coğrafi, etnoqrafik, mədəni məlumatları özündə ehtiva edir. Belə ki, ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün qələmə alınan bu lüğətdə sözlərin izahı üçün verilən söz birləşmələri, cümlələr və mətnlər XI əsr və ondan öncəki türk dünyasını öyrənməkdə qiymətli mənbədir. Mahmud Kaşğari burada həmçinin şifahi və yazılı türk ədəbiyyatından nümunələr də gətirir ki, ağılar bu ədəbiyyat örnəklərinin bir parçasıdır. Müəllif əsərinin müqəddiməsində belə qeyd edir ki, “*tayfaların pis və yaxşı günlərini təsvir edən atadan, babadan qalma və ağızdan-ağıza nəql edilmiş atalar sözü yerinə işlədilən hikmətli məsəlləri, çox işlənən məşhur sözləri cəm etməklə əsər qayət lətif və gözəl bir şəkil aldı.*” [3, s.80] “Divan”ın tədqiqatçılarından olan Ağaverdi Xəlil qeyd edir ki, “*öz məzmun zənginliyinə görə DLT oxşar*

abidlərin hamısından fərqlənir.” [2, s.12] Əsərdəki ədəbi parçaları Ağaverdi Xəlil “Mahmud Kaşqarının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər” monoqrafiyasında toplayaraq tematik olaraq qruplaşdırmışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “Divan”da həm əski türkcə (“Xaqaniyyə” türkcəsi), həm də Mahmud Kaşğarının ərəb dilinə tərcümə etdiyi ədəbi parçalar mövcuddur. Onun hesabınca əsərdə “764 misra şeir (ikiliklər və dördlükler), 300 deyim (atalar sözü, zərbi-məsəl, hikmət, 10 alqış və qarğış mətni)” [2, s. 14] toplanmışdır. Mövcud məqalədə bunlardan yalnız ağılar, kədər ifadə edən parçalar seçilərək hüzn ədəbiyyatı kontekstində təhlil edilir. Bu şeirlərin bir qismi Nizami Cəfərovun “Qədim türk ədəbiyyatı” müntəxəbatında [1, s.80-84], Sədaqət Nemətovanın “Poetik yaddaşımızda ağılar” kitabında da toplanmışdır. [6, s.21-24]

Alp Ər Tunqaya həsr edilmiş şeir parçaları. “Divan”da əks olunan hüzn məzmunlu şeirlər sırasında Türk dünyası tarixinin mühüm simalarından biri Alp Ər Tunqaya həsr edilən ağılar xüsusi qeyd edilməlidir.

Həmin ağılardan ən məşhuru aşağıdakı parçadır ki, bu, Alp Ər Tunqanın birbaşa adı çəkilən yeganə fraqmentdir. Digər fraqmentlərdə isə ağının özündə Alp Ər Tunqanın adı çəkilməsə də Mahmud Kaşğari açıqlamasında bu ağının Əfrasiyabın ölümü münasibətilə deyildiyini qeyd edir. Əfrasiyabın Alp Ər Tunqanın tarixdə məlum olan başqa bir adı olduğu bir sıra tədqiqatlarda (V.V.Bartold, Ə.Cəfəroğlu, Z.V.Toğan və s.) əksini tapmışdır. Şeirə nəzər salaq:

الب ار تنكا الديمو
ايسيز اژون قلديمو
اذلك اوجن الديمو
[7, s. 44] امدى یرک یرتلور

Əfrasiyab padşah öldümü?!
İssız (vəfasız və hayasız) dünya ondan
boş qaldımı?!
Zəmanə intiqamını (öcünü) aldımı?!
İndi bundan ürək onun mülkünə əsəf və
zəmanəyə qeyz edərək parçalanır. [3, s.108].

Lakonik, amma dərin mənalı mətndə emosionallıq açıq şəkildə hiss olunur. Ritorik sual şəklində yazılmış sətirlər ritmi gücləndirir, emosional təsiri artırır, oxucunu düşünməyə vadar edir. Müəllif bu qədər kiçik parçada oxucunun həm hisslərinə, həm də düşüncəsinə təsir edə bilər. Alp Ər Tunqa (Əfrasiyab) Türk dünyasının əfsanəvi qəhrəmanlarından biridir. Göstərilən şeir parçasında o, güc, qüdrət simvolu kimi təqdim edilir. Alp Ər Tunqa kimi hökmdarın, qəhrəmanın ölümü ilə həyatın faniliyi, gücün, qüdrətin müvəqqətiliyi göstərilir. “Zaman intiqamını aldımı?!” deməklə zamanın hər şey üzərində qələbə çaldığı, heç kəsin taledən qaça bilməyəcəyi vurğulanır. Eyni zamanda Alp Ər Tunqa kimi güclü bir hökmdarın ölümü hər kəsin zaman qarşısında bərabər olduğunu göstərir. Ağıda Alp Ər Tunqa yalnız tarixi bir şəxsiyyət deyil, həm də qüdrət, əzəmət və ölümə üzləşən insanlığın simvoludur. “İssız dünya” deyəndə dünya vəfasızlıq, mənasızlıq kimi

təsvir edilir. Burada ifadələrdəki təzadlar – Alp Ər Tunqanın qüdrəti ilə dünyanın vəfasızlığı arasında olan ziddiyyət – emosional gərginliyi bir qədər də artırır. “İndi ürək parçalanır” – deyəndə insanın kədərini, ölüm qarşısında çarəsizliyini, məyusluğunu ifadə edir. Ağının əsas ideyası dünyanın faniliyi, zamanın amansızlığı və insanın taleyə qarşı gücsüzlüyüdür. Bu şeir parçası insanda həm kədər, həm də fəlsəfi düşüncə oyadır. İfadələrdəki dərin emosiyalar oxucuya qəhrəmanın itkisini yalnız şəxsin faciəsi kimi deyil, həm də həyatı, onun mənasını düşünmə ehtiyacı kimi qəbul etdirir. Bu kiçik parçanın poetik dili, duyğu ötürücülüğü, fəlsəfi məzmunu onun dərin mənalı ədəbi əsərin bir parçası olduğunu demək imkanı verir.

Alp Ər Tunqa ilə bağlı ağıların digərlərində də birincidə olduğu kimi zamanədən şikayət vardır. Bunların birində Alp Ər Tunqa kimi igid, “qəhrəmanlar bəyi” öldüyünə görə zəiflərin üstünlük qazandığı:

اذلك قمغ كفري	Zaman tamamilə zəiflədi,
اردم ارغ سفردي	Öyünüləcək sifətlər azaldı.
ينجغ يقر تفردي	Zəiflər və adsız-sansızlar qüvvətləndi,
اردم بكي جرتور [7, s.94]	Çünki qəhrəmanlar bəyi, yəni
	Əfrasiyab padşah öldü. [3, s.159]

digərində isə Əfrasiyabla yanaşı onun igid adamlarından dünya boşaldığı üçün insanların gücünün zəiflədiyini vurğulanır. Lakin insan nə qədər ölümdən qaçsa da zaman onların hamısını həlak edəcəkdir. Başqa sözlə “vaxtı çatan hər kəs öləcəkdir” demək istəyir:

اذلك كني تفرتور	Zamanə günləri sürətlə keçərək, insanların
يلنق كجن كفرتور	gücünü zəiflədər; Dünya Əfrasiyab və onun
اردن اژن سفرتور	igid adamlarından boşalar; zaman ölüm və
قجسا تقى ارتور [8, s.269]	fəlakətdən qaçanların dalından gedərək,
	hamısını həlak edəcəkdir. [4, s. 259]

Hər iki ağı həyatın, cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin dəyişkənliyinə işarə edir. Bu şeir parçaları hüzn ədəbiyyatında tez-tez müraciət olunan “ölümün qaçılmazlığı” ideyasının, “fani dünya” arxetipinin bariz nümunəsidir. Zamanın axını ilə birlikdə mənəvi və mədəni dəyərlərin dəyişməsi mövzusu universal mövzudur və hər bir dövrdə aktual olaraq qalır. Hüzn ədəbiyyatının əsas mövzuları olan ölüm, zamanın ötürü olmasi və insanın ölüm qarşısında acizliyi bu şeirlərin ana xəttini təşkil edir. Bu ağılarda da “qəhrəmanlar bəyi Alp Ər Tunqa” qəhrəmanlıq və iqtidarın simvolu kimi təqdim edilir. Və onun ölümü tək cə fərdi bir itki deyil, həm də bir epoxanın sona çatmasını xarakterizə edir. Hər iki ağı hüznü və dəyərli itki üçün təəssüfə bariz göstərir.

Aşağıda təqdim olunan ağı da yuxarıdakılarla oxşar məzmun daşıyır:

اذلك ارغ كفري	Zəmanə xarablaşdı. Şöhrətsiz, adsız adamlar
---------------	---

ينجغ يقر تفردي
اردم يما سقردي
اژن بكي جرتلور [9, s. 31]

gücləndi, zəmanə xalqı gözəl
xasiyyətlərindən uzaqlaşdırdı, bu da dünya
padşahı, yəni, Əfrasiyabın ölümü ilə yox
oldu. [5, s.34]

Alp Ər Tunqa ilə bağlı digər iki fraqmentdə isə zəmanənin aldadıcı olduğu deyilir. Əslində bu iki şeir parçasından Alp Ər Tunqanın hiylənin qurbanı olduğu qənaətinə də gəlmək olar:

اكركي مندغ اق
مندادن تكدغ اق
اتسا اژن اغرب اق
تغلر بشي كرتلور [7, s.140-141]

Zamanın adəti belədir.
Bu təhlükəli vasitələrdən başqa səbəb vardır
ki, Zəmanə öz oxunu dağların başına atsa,
Dağlar dağılar (parçalanar). [3, s. 211-212]

və:

اذلك يرغ كزتي
اغري تزق ازتي
بك لار بكي ازتي
قجسا قلي قرتلور [8, s. 184]

Zaman fürsət gözlədi, oğru kimi yer altında
öz kələk torunu uzatdı; bu sürətlə bəylər
bəyini aldatdı (Əfrasiyab demək istəyir).
Qaçmaqla ondan canını necə qurtara bilər.
[Xoca, II, s.177]

Hüzn ədəbiyyatında zaman adətən məhvəddici və dayandırılı bilməyən bir güc kimi təsvir edilir. "Zamanın adəti belədir" ifadəsində müəllif bir daha zamanın təbiətinin dəyişməz olduğunu və onun təsirindən heç kimin qurtula bilməyəcəyini bildirir. "Zəmanə öz oxunu dağların başına atsa, dağlar dağılar" ifadəsi ilə zamanın dağıdıcı qüdrətinin təsviri verilir. Bu ox metafora kimi işlənmişdir və zamanın təsirlərinin kəskinliyini və qarşısızalmazlığını göstərir. Dağları burada sabitlik, güc və əzəmətin simvolu kimi qəbul etsək, zamanın oxu hətta dağları da parçalaya bilər. Bu, zamanın gücünün hədsiz olduğunu və heç bir varlığın onun qarşısında dayana bilməyəcəyini simvolizə edir.

Alp Ər Tunqa ilə bağlı digər şeir parçaları informativliyi baxımından daha maraqlıdır. Bunlardan birində kişilərin (ərən) yaxalarını yırtaraq, fəğan edərək, gözləri şişənə qədər ağladıqları deyilir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Alp Ər Tunqa yaşadığı dövrdə, hətta Mahmud Kəşgəri zamanında ölənin üçün ağrı deyib yaxa yırtmaq kişilər üçün xarakterikdir. Yaxa yırtmaq kədərini xarici bir ifadəsi kimi özünü göstərir. Hüzn ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən dramatik və simvolik təsvirlər kimi bu hərəkət də insanın hisslərinin dərinliyinin bədii şəkildə ifadəsidir. Kişinin yaxa yırtması həm də onun öz gücündən imtina etdiyini, ölüm qarşısında acizliyini göstərməsi kimi ifadə edilə bilər. Qədim zamanda igid, qəhrəman üçün belə bir jest həlak olana qarşı hörmətin və kədərini nə qədər böyük olduğunu təzahürüdür.

الشب ارن بورليو
يرتن يقا اورليو

Kişilər Əfrasiyaba heyfslənərək, qurdlar
kimi ulaşırlar; yaxalarını yırtaraq,

سقرب اونی یورلیو
سغتب کوزی ارتلور [7, s. 164]

ağlayırlar; bəzən xanəndə kimi fəğanlar
edirlər və yaş gözlərini örtənə qədər
ağlayırlar. [3, s. 237]

Başqa qədim türk adətində döyüşdə həlak olan qəhrəman üçün dəfn mərasimi keçirərkən onun nəşini hündür bir yerdə qoyar və ətrafında atla dövrə vurarmışlar. Bəzi mənbələrə görə xüsusi avazlı şeirlər deyilməsi (bu gün buna ağı deyirik), bəzi mənbələrdə isə qopuz çalındığı qeyd edilir. “Divanu Luğat ət-Türk”də Alp Ər Tunqaya aid edilən ağıların birində bu mərasimi izləmək mümkündür:

بکلر اتن ارغرب
قذغو انی ترغرب
منکری یزی سرغرب
کرکم انکر ترتلور [7, s. 403]

Bəylər atlarını yordular, onları qəm
arıqlatdı. Hətta bənizləri sararmış, guya
üzlərinə zəfəran sürtülmüş. [3, s. 504]

Burada bəylərin atlarının yorulması və arıqlaması qəm və iztirabın güclü təsirini ifadə edir. Şərq ədəbiyyatında at simvolu çox vaxt döyüşkənlik, cəsarət və güc ilə əlaqələndirilir. Ancaq burada atlar sahiblərinin duyğusal vəziyyətini əks etdirən bir metaforaya çevrilir. İztirab və itki nəticəsində onların gücü tükənmişdir. Bu, qəm və hüznün yalnız insana deyil, onun ətrafındakı hər şeyə sirayət etdiyini ifadə etmək üçün vasitədir.

“Divan”da yer alan ağı nümunələri. Alp Ər Tunqaya həsr edilən ağılardan başqa da “Divan”da bir neçə ağı nümunəsi var. Bu ağılar poetik təsvirlərlə zəngindir, müəyyən məcazlarla fəlsəfi anlayışları daşıya bilir. İnsanın ölümə doğru gedən yolunu təsvir edən şeir parçaları, buradakı təsvirlər həyatın faniliyini və ölümün qaçınılmazlığını ifadə etməklə yanaşı, insanın bu yol boyunca öz varlığının mənasını dərk etməsi üçün bir çağırışdır. Məsələn:

یغی اوتن اجرکان
تویدن انی کجرکان
اشلر ازب کجرکان
تکدی اقی الدرو [7, s. 429]

Qanlı müharibələr atəşini söndürən və yağıları
ordugahlarından qaçıran və çətin işləri çox gözəl
ayırd edən idi; ona fələyin öldürücü oxu dəydi.
[3, s. 535]

Dörd misralıq şeirdə “qanlı müharibələr atəşi”, “fələyin öldürücü oxu” kimi metaforalardan, “yağıları ordugahından qaçıran”, “çətin işləri çox gözəl ayırd edən” kimi məcazlardan istifadə olunması oxucuda emosional təsir yarada bilir. Qəhrəmanın cəsarətini, düşmənlərə qalib gəlmək bacarığını vurğulayan, ağıllı, fərasətli, məsələləri dərinlən başa düşən şəxsiyyət olduğunu göstərən müəllif eyni zamanda kim olur olsun, “fələyin öldürücü oxundan” qaça bilməyəcəyini də dilə gətirir. Bəlkə də bu şeir konkret şəxs haqqında deyilməmişdir. Burada qəhrəman obrazı simvolik xarakter daşıyır. O, cəsarət, ədalət və zəka ilə seçilsə də, onun taleyi hər bir insanın üzləşəcəyi qaçılmaz sonluqla əlaqələndirilir. Burada ölüm həyatın ayrılmaz bir hissəsi kimi təqdim edilir və insanın ən böyük nailiyyətlərinin belə fani olduğunu göstərir.

اردی اشن تترغان
یقلق یغ قجرغان

O, qonaqcıl və qonağa yemək dadızdıran,
yava düşməni qaçıran və ölüm onunla

اغرق سوسن قيترغان
بستي الم اخترو [7, s. 425]

çarpişana qədər Uğraq ordusunu öz
qəhrəmanlığı ilə qaytaran idi [3, s. 530]

Hüzn ədəbiyyatı itki və kədərin müxtəlif çalarlarını əks etdirmək üçün vasitədir. Göstərilən şeirdə şəxsin ölümü ilə əlaqədar məqamlar, onun irsi və cəmiyyətdə buraxdığı iz əhəmiyyətlidir. Burada təkcə itkinin acısı deyil, həm də qəhrəmanın göstərdiyi şərəfli həyat əks etdirilir. Bu parçada itki həm şəxsi, həm də kollektiv yaddaşa xidmət edir. Göründüyü kimi dörd misralıq şeir müəyyən mənada qəhrəmanlıq, qonaqpərvərlik və əzmkarlıq ifadəsi daşıyır. Bədii ədəbiyyatda tez-tez rastlanan “ölümlə çarpışmaq” ifadəsi bu ağıda “ölüm onunla çarpışana qədər” kimi əks olunub. Bu sözlə müəllif qəhrəmanlığın zirvəsini vurğulamağa çalışır. Ölən adam o qədər cəsarətli və qorxmazdır ki, o ölümlə deyil, ölüm onunla çarpışaraq həyatını sonlandırır. Bu oxucuda həm təəssüf, həm də fəxr hissləri oyadır. Qədim dastanlardan müasir ədəbiyyata qədər dərin köklərə malik “qonaqpərvərlik”, “düşməyə qarşı mübarizə” motivləri milli-identiklik xarakteri daşıyır və bu kontekstdə qonaqpərvərliyin qəhrəmanın əxlaqi keyfiyyətlərinin bir parçası kimi gözdən keçirə bilərik. Ağının bədii və emosional ifadəsi oxucuda həm heyranlıq, həm də kədər oyadan güclü vasitədir.

Aşağıdakı ağı isə obrazlı təsvir və bədii ifadə vasitələri ilə zəngin olan, insanın xeyirxahlıq və səxavət kimi mənəvi dəyərlərini ön plana çəkən bir parça kimi diqqətəlayiqdir. Burada qış çətinlik simvolu kimi çıxış edir. Çətinliklərə baxmayaraq yardımsevər, səxavətli olan şəxs tərənnüm edilir. Şeirdə əsas mövzu yaxşılıq və cəsarət kimi əbədi dəyərlərdir. Burada bir şəxsin dünyadan köçməsi ilə yalnız fərdi bir itki deyil, həm də cəmiyyət üçün yaranan bir boşluq ifadə edilir. Ağıda xeyirxahlıq, səxavət və cəmiyyətə faydalı olma kimi dəyərlər poetik dillə çatdırılır.

ترغان الغ ايشلقا
اشلقا
تملغ قدير قشلقا
امدرو
قذتي ارك

[8, s. 45]

O, böyük işlərə çox qatlaşan idi; qışın ən şaxtalı günlərində belə, səxavətli olub süfrəsi hər kəs üçün açıq idi. O özündən həmişə xeyir və bərəkət uman adamları buraxıb getdi. [4, s.43]

Hüzn ifadə edən digər şeirlər. Ağılardan əlavə “Divan”da ağı adlandıra bilməyəcəyimiz, amma hüzn motivləri daşıyan, ölümlə əlaqədar olan bir neçə şeir nümunəsi də var. Onları nəzərdən keçirək:

قاني اقب يشلدي
قابي قمغ تشلدي
الك بلا قشلدي
تغمش كني اش بتار [8, s.101]

Yığılmış qanı axdı; bu qan bir tuluqda yığılmış kimi idi, sonradan tuluq dəşilib içindəki şey axdığı kimi qanı axdı; indi o ölümlər cərgəsinə keçdi. Bu zaman onun doğmuş günəşi batar. Bununla varlıq və həyatı qəsd olunur. [4, s.98]

Burada tuluq, qanın yığıldığı bir qab kimi, bədənin həyatı özündə saxlayan bir məkan kimi təsvir edilir. Bununla müəllif bədənin həyatın fiziki daşıyıcısı olmasını, tuluğun dəşilməsi ilə insanın ölümünü simvollaşdırır. Qanın axması isə təmizlənmə, ruhun azadlığı və ya qurtuluşun başlanğıcı kimi də izah edilə bilər. “Ölülər cərgəsinə keçməklə” insanın ölüm faktı konkretləşir, o, artıq yeni bir mərhələyə, başqa bir varlıq müstəvisinə daxil olur. “Ölülər cərgəsi” ifadəsi ilə ölümün fərdi bir haldan kənar olduğunu və kollektiv, universal bir həqiqəti təmsil etdiyini idrak etməyə əsas verir. “Doğmuş günəşi batar” ifadəsi ilə insan həyatının dövriliyi ifadə edilir. “Doğmuş günəş”i insanın həyatının enerjisi, fərdi mövcudluğu kimi başa düşsək, batması ilə varlığının sonlandığı arasında bir əlaqə qurulur. Günəşi batsa da onun varlığının izləri kainatda qalır. Bu ağıda varlıq və həyat fəlsəfi anlayışlar kimi çıxış edir. Ölüm insanın fiziki mövcudluğuna son qoysa da onun mənəvi, mədəni izi qalır.

Başqa bir şeirə baxaq:

انك اشين كجوردم
اشين يما قجوردم
اولوم اوتن ايجوردم
[7, s.48] ايجتي بلب يوزي نرن

Onun işini bitirdim və hamı yoldaşlarını qaçırdım. Ölüm zəhərini içirdim, üzünü turşudub onu içdi. (Bu sözlə ona ölümü dadırdırdım – demək istəyir). [3, s.112]

Üzünü turşudub ölüm zəhərini içməsi deməklə müəllif ölümün emosional təsirini göstərir. Bu ağıda daxili gərginlik və məcburiyyət duyulmaqdadır. Burada yalnız ölümün təsiri deyil, həm də güc və ya qisas ifadəsini hiss etmək mümkündür. Hüzn ədəbiyyatında qisas motivi bəzən insanın qəlbindəki boşluğu doldurmağa çalışdığı bir element kimi özünü göstərir. Bəzən bu, ilahi ədalət anlayışı ilə də qüvvətləndirilir. Bir sıra hallarda zəhər günahın, xəyanətin simvolu kimi çıxış edir. Məsələn, nağıllarda zəhərli içki, meyvə və ya digər əşyalar düşmənçilik və hiyləni simvolizə edir. Buna görə ölüm zəhərini içirmək bir növ cəza və ya intiqam ayını kimi də izah edilə bilər. Folklor mətnlərində fərdi duyğulardan daha çox ictimai təcrübələr, cəmiyyət həyatı və inancları əks etdirilir. Bu səbəbdən bir ağıda təsvir olunan ölüm zəhərinin içirilməsi fərdi qisasdan çox ictimai mənafeyi müdafiə nöqtəyi-nəzərindən diqqətə alınə bilər. Buna əsaslanaraq şeirin mətnini düşmənin başçısını öldürüb yoldaşlarını qaçırdığı şəklində açıqlamaq mümkündür.

يغي يكدن اذقلادي
كرب سوني اذقلادي
الم اني قنقلادي
اغز اجرا اغو سغدي
[9, s.250]

Bəyin gəlməsi ilə düşməni yuxu tutdu. O, (düşmən) qoşunun birdən gəlib düşdüyünü gördükdə, təəccüblənərək bir tərəfə sığındı. Ölüm onu ölülər sırasına aparıb onun ağzına ağı sağıb öldürdü. [6, s.287]

Bu şeirdə həm ölümün labüdlüyü, həm də qəhrəmanın gücü və düşmənin zəifliyi təqdim olunur. Burada ölüm mərkəzdə dayansa da yalnız bioloji sonu deyil,

həm də qalibiyyəti təsvir edir. Bununla ölümün bir fərdi yox etməklə güclər arasındakı fərqi üzə çıxardığı poetik ifadəsini tapır. Bəyin gəlməsi ilə düşməni yuxu tutması maraqlı bədii simvolikadır. Bu, qəhrəmanın təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi gücünü vurğulayır. Bəy qeyri-adi bir qüvvə kimi təsvir edilərək psixoloji təzyiqinin düşmənləri sarsıtdığı qabardılır. Yuxu düşmənin çarəsizliyini və hərəkətsizliyini simvolizə edir. Bu şeir parçasında diqqət çəkən kəlmələrdən biri də “ağu” sözüdür. Mahmud Kaşğarının lüğətində bu sözün mənası “zəhər” kimi açılır. [3, s. 148] “Ölüm ağzına zəhəri sağdı” cümləsi ədəbiyyatımızda çox istifadə edilən “ölüm zəhərini içdi” ifadəsinin ibtidai forması kimi qəbul edilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən şeir parçalarından başqa kədərlə, hüznə əlaqələndirə biləcəyimiz, ədəbiyyatımızda çox istifadə olunan bədii ifadələrin daha sadə nümunələrini görə bilərik. İnsanın daxili dünyasında yaşadığı dərin yoxluq və hüzn hissini təsirli şəkildə əks etdirən, həm fiziki, həm də mənəvi itkini ifadə edən bu misralar daha böyük bir əsərin parçası olduğunu düşünməyə vadar edir.

بردي كوزوم يرقى
الدي اوزم قنقى
قندا ارنج قنقى

[7, s. 48] امدي اوذغرور

Gözümün işığı getdi, canımı aldı, indi
məni oyaq qoyan ruhum haradadır?! [3,
s. 112]

Bu misralarda mənəvi itkini ifadə edən bir obraz üçün “gözümün işığı getdi” və “canımı aldı” ifadələri bir əzizinin, ya da çox dəyərli bir şeyinin itirilməsi əks olunur. Gözün işığı təkcə fiziki deyil, insanın mənəvi görmə gücü, ruhun qaynağı olaraq da qəbul edilə bilər. İtkinin arxasınca axtarış hüzn ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən bir motivdir. “Ruhum hardadır” deməklə itirilmiş bağlarını axtaran, mənəvi boşluq hiss edən insan təsvir olunur. Bununla bir tərəfdən fiziki itkini, digər tərəfdən isə mənəvi boşluğu, insanın özünü itirmiş hissini təmsil edən bir obraz yaradılır. Qarşımızda olan iki misralıq bir şeir təkcə bir insanın dərini deyil, həm də ümumiləşdirilmiş bir insan təcrübəsini və varlığın acısını poetik ifadə edən dərin bir obrazdır.

“Divan”da hüzn ədəbiyyatı üçün xarakterik olan “göz yaşı” motivi maraqlı mübaliğə ilə qarşımıza çıxır. Poetik parçada göz yaşları “bulaq” metaforası ilə təqdim edilir ki, bu hüzn ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən bənzətmədir. Ümumiyyətlə, şairlər göz yaşlarını bulağa, çaya bənzətməklə kədər hissini ifadə etmək üçün istifadə ediblər. Bulaq təbiətdə əksər hallarda təsadüfən yerdən çıxan və dayanmadan qaynayan, axan sudur və burada kədərin davamlılığı, sonsuz bir axın olması vurğulanır. Böyük hüzn içində olan insanın kədəri o qədər güclüdür ki, hətta göz yaşlarından yaranan gölə su quşları toplaşır. Burada insanın daxili iztirabı ilə xarici dünya arasında paradoks ortaya çıxır: insan üçün bu göz yaşları dərd, iztirab nəticəsi olsa da, təbiət üçün bir növ həyat səbəbinə çevrilir:

اقتر كوزم يلاق

Gözüm o qədər bulaq axıdır ki, ona

[7, s. 190] تشلنر اردك يغاق

ördəklər və sair su quşları yığışar və qonar. [3, s. 266]

Kədərini fərqli aspektlərini göstərmək, onu fərqli obrazlarla təqdim etmək hüzn ədəbiyyatının xüsusiyyətlərindən biridir. Başqa bir beytdə isə yağışdan istifadə olunur:

كوزم يشي سقرقب قوذي اقرار
[8, s. 180] بلنب اژون امككن تكل اقرار

Dünyanın qəm və qüssəsi yada düşəndə, mənim göz yaşım yağış kimi bərk saçılmağa başladı. [4, s.173]

Yağış da ədəbiyyatda kədəri ifadə etmək üçün tez-tez müraciət olunan metaforalardan biridir. Bu misralarda şəxsi hüzn deyil, dünyanın qəmi və qüssəsi səbəbindən bəşəri dərdlərə yönələn yanaşma var. Klassik ədəbiyyatda ictimai hüzn motivi tez-tez müraciət olunan epizoddur. “Bərk saçılma” ifadəsi ilə passiv deyil, coşqun, emosional kədər əks olunur. Ədəbiyyatda bu cür təsvirlər insanın daxili dünyasının sarsıntısını daha canlı göstərmək üçün istifadə olunur. Bu misralar da həmin ənənənin bir parçası kimi görünür.

كنكلم اجن ارتدي
بيتميش يشغ قرتدي
كجمش اذك ارتدي
[7, s. 208] تن كن كجب ارتلور

Gönlüm müsibət odu ilə yandırıldı, yaram irinlədi və keçmiş günlərini arzuladı, zamanə onu haqladı (əcəli çatdı) o isə, əbədi olaraq onu axtara-axtara qaldı. [3, s. 285]

Bu bənd də hüzn ədəbiyyatının əsas elementlərini – izzətin fiziki və mənəvi təsvirini, keçmişə duyulan həsrəti, zamanın amansızlığını və insanın çarəsizliyini özündə birləşdirir. Bu şəirdəki metaforalar insanın daxili dünyasındakı dərddə emosional təsvirlə oxucuya çatdırır. Hüzn ədəbiyyatında zaman və qismət mövzusunə tez-tez müraciət olunur. Burada insanın istəkləri ilə zamanın amansız hökmü arasındakı ziddiyyət diqqət mərkəzindədir. Ümid və ümitsizlik arasında sıxışmış qalmış insanın taleyini obrazlaşdıran şəirdə hüzn ədəbiyyatının əsas ideyalarından biri – insanın heç vaxt arzuladığı əbədiyyətə çatmadığı ifadə olunur.

“Divan”ın fərqli hissələrindən götürülmüş olsa da aşağıdakı misralarda da insan və zaman münasibəti öz əksini tapmışdır:

اود كجار كشي تويماس
[7, s. 46] يلكوق اغلي منكو قلماس

Zaman keçər, insan duymaz, insan oğlu həmişəlik qalmaz. [3, s.111]

Hüzn ədəbiyyatında insanın fəni olması aparıcı ideyalardan biridir. Ölüm haqqında emosionallıqdan çox fəlsəfi düşüncə ifadə edən bu misra qısa, lakin mənaca dərin bir fikri ehtiva edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən “gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya” təfəkkürünün fərli təzahürü olan sətirlər varlığın faniliyini dərk etmək və bu idrakın insan ruhunda buraxdığı izləri əks etdirir.

كجندي بلامك

Biləyim ağırlaşdı, çoxlu hikmət yazdığımı

يغودي تيلاكم
تلندي بليكم
[8, s. 117] تكرب انكر جرتلور

görə biləyim şikayət etdi; indi bilikdə arzuma
çatdığım üçün sinəmdə hikmət bulaqları
açıldı; zaman məni bu dərəcəyə çatdırdıqda
ömrüm puç olur. [4, s.113]

Burada bilik və həyatın keçiciliyi arasında dialektika təqdim edir. İnsan hikmət və biliyə çatmaq üçün əziyyət çəkir, lakin ona nail olduqda zaman artıq ömrünü əritmiş olur. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi hüzn ədəbiyyatının əsas ideyalarından biri olan zamanın amansızlığı və insan həyatının müvəqqəti olması burada da ifadə edilir. Burada başqa bir fikri də qeyd etmək olar: insanlar biliklərə yiyələnib həyatın hikmətini dərk etdiyi zaman artıq gec olur, onun üçün ayrılan zaman bitir.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanu lüğət-ət-türk” əsərində yer alan ağılar və hüzn motivli şeirlər türk dünyasının tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında dəyərli informasiya çatdırır. Bu şeirlərdə ölüm, zamanın amansızlığı və həyatın faniliyi kimi mövzular əsas yer tutur. Xüsusilə Alp Ər Tunqaya həsr olunmuş ağılar türk ədəbiyyatı üçün əhəmiyyətlidir. Burada qəhrəmanın gücü, ədaləti və cəsarəti ilə yanaşı, ölüm qarşısında insanın çarəsizliyi də vurğulanır və heç kəsə tələdən qaça bilməyəcəyi göstərilir. Bu şeirlərdə hökmdar gücün, qüdrətin simvolu kimi çıxış edir, “qüdrətli” insanla ölüm qarşı-qarşıya gətirilir.

Əsərdə digər ağılar da poetik təsvirlərlə zəngindir və dərin fəlsəfi mənə daşıyır. İnsan həyatının keçiciliyi, ölümün qaçılmazlığı, zamanın hər şeyə qalib gəlməsi əsas ideyalardır. Metaforalar və məcazlar oxucuya emosional təsir göstərməklə yanaşı onu düşündürə də bilir.

Bundan əlavə, “Divan”da ağır adlandırılmayacaq, hüzn və ölüm mövzusunu əks etdirən bir neçə şeir nümunəsi var. Burada ölüm yalnız bir son kimi deyil, həm də insan həyatının mənasını dərk etməsi üçün bir fürsət kimi təqdim edilir. Şeirlər insanın tələyə qarşı gücsüzlüyünü və biliyin, ədalətin belə zaman qarşısında əhəmiyyətsiz qalmasını vurğulayır. Bu nümunələr türk ədəbiyyatının mənəvi və fəlsəfi qatlarını anlamaq üçün mühüm mənbədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov, N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı AzAtaM. 2004. 322 səh.
2. Xəlil, A. Mahmud Kaşqarının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər. Bakı Səda 2001, 182 səh.
3. Kaşğari Mahmud. Divanu lüğət-it-türk. Tərcümə edən: Xəlid Səid Xocayev. Tərtibçi, giriş və şərhlərin müəllifi: Nadir Məmmədli. I cild, Bakı, Elm, 2024, 552 səh.
4. Kaşğari Mahmud. Divanu lüğət-it-türk. Tərcümə edən: Xəlid Səid Xocayev. Tərtibçi, giriş və şərhlərin müəllifi: Nadir Məmmədli. II cild, Bakı, Elm, 2024, 283 səh.

5. Kaşğari Mahmud. Divanu luğat-it-türk. Tərcümə edən: Xalid Səid Xocayev. Tərtibçi, giriş və şərhlərin müəllifi: Nadir Məmmədli. III cild, Bakı, Elm, 2024, 389 səh.
6. Poetik yaddaşımızda ağılar. Tərtib edəni, toplayanı və ön sözün müəllifi Sədaqət Nemətova Naxçıvan, Qızıl Dağ, 2007. 142 s.
7. الكاشغري محمود، كتاب ديوان لغة الترك، جلد اول، ١٣٣٣ هجريه، مطبعة عامره
8. الكاشغري محمود، كتاب ديوان لغة الترك، جلد ثانى، ١٣٣٣ هجريه، مطبعة عامره
9. الكاشغري محمود، كتاب ديوان لغة الترك، جلد ثالث، ١٣٣٥ هجريه، مطبعة عامره

Kamala Nuriyeva

Motifs of mourning in the poetic samples of "Divani lugat at-turk"

Summary

Mahmud Kashgari's dictionary "Divani lugat at-turk" is an important source in the field of linguistics, history and culture of Turkic world. It presents samples of oral and written literature, as well as mourning odes (aghis) expressing sadness and philosophical reflections of life and death. A special place in the work is given to the poems dedicated to Alp Er Tunga (Afrasiyab), the hero of the Turkish peoples, symbolizing strength and justice. Some pieces are devoted to the glorification of the frailty of human life and the glorification of fatalism ideas. The expression "Has time taken revenge?" means the inevitable triumph of time over all creatures. The "Divan" contains a number of mourning songs full of philosophical meaning. Metaphors and allegories are used here to convey the depth of human emotions. There are also poems that are not mourning odes, but contain motifs of sadness and death. In such examples the death is presented not only as a physical end, but also as part of the human path to awareness of being. Thus, the texts of "Divan" not only convey emotions, but also form a philosophical view of life. They reveal the idea that even the greatest heroes cannot escape the twists and turns of fate, and knowledge and wisdom come to a person when his life path comes to an end.

Keywords: *"Divanu Lughat at-Turk", Alp Er Tunga, mourning odes, lament poems, Funeral traditions*

Кямаля Нуриева

Скорбные мотивы в поэтических образцах «Дивани лугат ат-тюрк»

Р е з ю м е

Произведение Махмуда Кашгари «Дивани лугат ат-тюрк» это важный источник, в области лингвистики, истории и культуры тюркского мира. В нем представлены образцы устной и письменной литературы, а также траурные

оды (агы), выражающие печаль и философские размышления о жизни и смерти.

Особое место в произведении занимают стихи, посвященные Алп Эр Тунге (Афрасиябу), герою тюркских народов символизирующий силу и справедливость. Важное место в произведении отведено воспеванию бренности человеческой жизни и идеям фатализма. Выражение «Возьмет ли время свое?» означает неизбежное торжество времени над всем сущим.

В «Диване» также содержится целый ряд траурных песен, наполненных философским смыслом. Здесь используются метафоры и аллегории, передающие глубину человеческих эмоций. Также есть поэтические образцы, которые не являются траурными одами, но содержат мотивы печали и смерти. Здесь смерть представляется не только как физический конец, но и как часть человеческого пути к осознанию бытия.

Таким образом, тексты «Дивана» не только передают эмоции, но и формируют философский взгляд на жизнь. Они раскрывают идею о том, что даже самые великие герои не могут избежать перипетий судьбы, а знания и мудрость приходят к человеку, когда его жизненный путь подходит к концу.

Ключевые слова: *"Дивану лугат ат-тюрк", Алп Эр Тунга, траурные стихи, траурные оды, похоронные обряды*

Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov